SAXA – YAKUTLARIN TƏSVVÜRLƏRİNƏ GÖRƏ, YUXARI DÜNYA VƏ ONUN MİFİK SAKİNLƏRİ

Posted on Mart 24, 2012 by Bəxtiyar Tuncay

Bəxtiyar Tuncay

Əski türk-Altay mifik təvəkkürünə əsasən kainat 99 fərqli dünyadan ibarətdir ki, "Qara Təngərə" adlandırılan və idarəçiliyi May-Tərəyə (Umay anaya) verilmiş olan bizim dünya onların ən kiçiyidir. Özünün ayrıca cəhənnəmi də var. Bu cəhənnəmi Kerey xan adlı birisi idarə edir. Onun üzərində 33 qat göy ucalır:

Bir gün yatdıqdan sonra Bay Ülgen qalxdı yenə,

Ətrafna boylandı, nələr yaratdım deyə.

Bizimkindən başqaydı özünə eş dünyası,

Onun deyildi yalnız Ay və Günəş dünyası.

Doqquz ayrı dünya da artıq yaradılmışdı,

Birər cəhənnəm ilə bir də yer qatılmışdı.

Dünyanın böyüyü Xan Qurbustan Təngərə,

Cəhənnəminin adı Manqız Toçiri Tamu,

Altun Tələgəy idi yerin isə namı.

Cəhənnəmi quranda Tanrı heç boş durmamış,

Matman Qara adıyla bir də möhür adamış.

Doxsan doqquz dünyanın ortasının oratası,

Adı Əzrə Qurbustan Təngərə, Göy dünyası,

Bu dünya rəisinin özü də bir xan idi,

Adı Keratlu Türün Musikay Burxan idi.

Qurulduğu yer isə Altun şarka adlı yer,

Cəhənnəminə hamı Tüpgün Qara Tamu der.

Biri bu cəhənnəmi idarə edir başdan,

Bu da qutsal ruhlardan biri Matman Karakçı xan,

Dünyamıza gəlincə, dünyalar içərisində,

Ən kiçik olanıdır, insan yaşar içində.

İnsanın dünyasına derlər Qara Təngərə,

İdarə edər onu qutsal, böyük May-Tərə.

Dünya cəhənnəminə topdan Qara teş derlər,

Kerey xan adlı biri onu idarə edər.

Sanma ki, bizim dünya, dünyalar içrə təkdir,

Otuz üç qatlı göylə, dünya çox-çox yüksəkdir (Ögəl, 2006, səh. 430).

Kainatdakı 99 dünyadan sadəcə biri olan bizim dünya üç qatlıdır: yuxarı dünya, orta dünya və aşa ı dünya.

, A. udyakovun to ladı ı saxa-yakut variantında isə bizim dünyanın səkkiz guşəli oldu u deyilir:

Yakuta görə, dünya səkkiz guşəli imiş,

Yerin ortası isə sarı göbəkli imiş (Ögəl, 200, səh. 114).

Mövzu ilə ba lı izami əfərov yazır:

(əfərov, 2004, səh. 11-12).

. Qoroxov tərəfindən to lanaraq yazıya alınmış saka-yakut variantı bu modeli çox gözəl izah edir:

Dibsiz, geniş, sonsuzdu qara yerin ən altı,

Hərəkətsicə duran simsiyah bir qaraltı.

Doqquz fələk çarxısa göylərin üst qatıdır,

Göylərin ən üstündə fırlanan bir çatıdır.

Göy qatları düzülür fələklərin altında,

Lap çox aləmlər vardır göyün yeddi qatında.

Bir göbək yeri vardır göylərin ortasında,

Tanrı cənnət qurmuşdur qatların arasında.

Yer üzü, orta dünya göylərin altındaydı,

Bir də göbəyi vardı, yerin ortasındaydı (Ögəl, 2006, səh. 11).

axa-yakut şamanlarının inanclarına görə, yuxarı dünyada "ayıı" adlandırılan fövqəltəbii varlıqlar məskundur ki, onların da başında A Ana Urünq Ayı Toyon durur. O, hər şeyin, o cümlədən insanın və heyvanların yaradıcısı olan Tanrının özüdür (A BA (O), . 22, o . 1, .1, . 61, c. 61-64):

Bu ağacın zirvəsi yeddi göyü dələrmiş,

Göylər üstünə çıxıb, lap Tanrıya gedərmiş.

Ürünq Ayığ Toyon ki, yaradan Tanrı idi,

İnsanlara can verən, yaşadan Tanrı idi (Ögəl, 2006, səh. 116).

Ayıılar Tanrının, yəni A Ana Urünq Ayı Toyonun xidmətçiləri və yaxın köməkçiləridir. Onlar da eynən Tanrının özü kimi insanlara qut verirlər. Onların hər birinin özünəməxsus funksiyaları var. Məsələn, esegey ayıı atçılı ın himayədarıdır və insanlara at əhliləşdirməyi, minməyi və arabaya qoşma ı, eləcə də ətindən, südündən, dərisindən istifsdə etməyi o öyrətmişdir. ügə toyon (tərcüməsi "Balta a a") isə ildırımların və şimşəklərin hakimidir (ce e o o , 19 , c. 9). Bundan başqa bir çox saxa yakut soylarının himayəçisi sayılan Omoqoyun, ena çayının sahibi Acirayın (buryatlarda A iray) da adlarını çəkmək olar (a o c , 19 9, c 1 M xa o , 19 0, c. 1 2).

Bu mifik varlıqlar Azərbaycan mifolo i mətnlərində "iyələr" və ya "əyələr" kimi tanınır və Azərbaycan türkləri də İslamdan öncə onların hamilik, sahiblik missiyasına malik olduqlarına inanmışlar. Bu inancı əks etdirən bir Azərbaycan mifi də qeyd alınmışdır. əmin mifin məzmunu belədir:

(Azərbaycan mifolo i mətnləri, 19 , 1)

axa-yakutların "ayıı", Azərbaycan türklərinin "iyə" və ya "əyə" adlandırdıqları mifik varlıqlar (ruhlar) barədə düşüncələrini dilə gətirən .Q.Axmetyanov iye, əyə, eye anlayışının əski türkcədəki "eqe" ilə ba lı ola biləcəyi ehtimalını irəli sürmüşdür (A x e o , 1944, c. 2). . Bəydili "izi iyə" istilahını kult hesab etmiş və bildirmişdir ki, bu kult öz kökünü təbiətdən alır:

(Bəydili, 2003, s. 1 3).

ikrimizcə saxa-yakutların "ayıı", Azərbaycan türklərinin "iyə" və ya "əyə", Altay türklərinin "əəzi (eezi) kimi tələffüz etdikləri kəlmnin kökündə "yiyə" (sahib) kökü durmaqdadır ki, bu da əcdad (ata baba) ruhlarının mifik təfəkkürdə təbiət kultları ilə çu laşaraq, göl, meşə, çay, da , a ac və s. təbiət obyektlərinin sahibinə, yiyəsinə transformasiyası ilə ba lıdır. Məsələn, Od əəzi Odun yiyəsi, ol əyəsi olun yiyəsi, Bə əyəsi Ba ın yiyəsi və s. Bunu yuxarıda misal çəkdiyimiz Azərbaycan mifində yer alan bir cümlə də təsdiq edir.

(Ancaq əyələr nəyin əyəsidirsə, onun da yiyəsi sahibidir).

. K. Pekarskinin yazdı ına görə, yakutların bu mifik varlıqlara, alim onları "ayıı" kimi qeydə almışdır, həsr edilmiş mərasimlərinin (ayıı oyunna ayıı oyunları) araşdırılması onların hər birinin bir qəbilə (boy) və soyun tanrıçası oldu unu üzə çıxarmışdır. akutlar başlarına gələn hər hansı bir xoş və ya bəd hadisənin onlarla ba lı oldu unu düşünürlər (e a c , 19 9, c. 4). əmin varlıqların hamısının "ayıı" adlandırılmasını tam do ru saymayan . V. Alekseyev bildirir ki, ayıılar xeyirxah ruhlardır və onlarla a şamanlar təmasda olurlar. Bundan başqa göylərdə abaası adlanan şər ruhlar da yaşayırlar ki, insanların başına gələn xoşagəlməz hadisələr məhz bu varlıqlardan qaynaqlanır. Onların başında Uluu Toyon (ulu a a) durur (A e cee , 19 4, c. 2 -2). A. . Kulakovskaya isə bu mifik varlıq haqqında başqa fikirdədir. O yazır:

(a o c , 19 9, c 1).

.Q. U. rqis də Uluu Toyonun ayıılara aid oldu u fikrindədir. O bu barədə yazır:

(c, 19 4, c. 129).

Bununla belə, öz fikrində israr edən . A. Alekseyev yuxarıda sadalanan müsbət keyfiyyətlərin Uluu Toyonu xeyirxah ruhlar ayıılar cərgəsinə qoşmaq üçün yetərli olmadı ını düşünür. Onun bu fikrinə anqalov da şərik çıxır:

(a a o , 19 , c. 31 -31 , 339A e cee , 19 , c. 112-113 19 4, 2 -2).

Adına ena yazılarında da rast gəlinən Uluu Toyonun göydə (aşa ı dünyada yox) yaşayan abaasılar kateqoriyasına daxil oldu unu V. . eroşevskinin və digərlərinin to ladı ı folklor materialları birmənalı şəkildə sübut etməkdədir. Bu materiallara əsasən o göylərdə yaşayır və onun yaşadı ı təbəqə yerdən o qədər uzaqdır ki, onun yanına yalnız ulu şamanlar səyahət edə bilirlər və "merac" edən şamanlar yolda dincəlmək üçün üz dəfə doqquz qədər durma a və istirahət etməyə məcbur olurlar. Onun çox sayda övladları var və onların hər biri bir abaası soyunun babasıdır (e o e c , 1 9 , c. 2 A BA (O), . 22, o . 1, . 1, . 3). Uluu Toyonun abaası olan qızı aadım ınqxa xatun (aadım ınqxa ünya xanımı) insanların heyvanlarını bəd ruhlardan qorumaq üçün er üzünə göndərilmişdir. axa yakutlar bu abaasını heyvan tövləsinin himayəçi ruhu hesab edirlər A BA (O), . 22, o . 1, . 1, . 10). Bu ruh Kazan tatarlarının "Abzar iyəse", Azərbaycan türklərinin " əngi babası" ilə eyni semantik cərgədə durur.

Abaasıların atası oldu u hesab edilən Uluu Toyonun eyni zamanda qüdrətli şamanların və qar aların ulu babası oldu una da inanılır (e o e c , 1 9 , c. 2 ,).

Abaasılar saxa-yakut türklərinin mifolo i təsəvvüründə antromorfik varlqlardır. Onları bəzən insan bədənli, qar a başlı varlıqlar kimi də təsəvvür edirlər (ce e o o , 1929, c. 30). əmin təsəvvürlərə görə abaasıların həyatı varlı saxa yakut türklərinin həyatını xatırladan şəkildə təsvir edilir. Onların öz ailələri, evləri, tor aqları, mal-qaraları var və onlar təsərrüfat həyatı ilə məş uldurlar A e cee , 19 4, c. 2). Uluu Toyona tabe olan bu mifik varlıqlar orta dünyaya köçür bə a acların oyuqlarında yuva qururlar. ay günlərində isə yer üzünü fırtına kimi gəzib dolaşırlar. akutların inancına görə onlar insan nitqini anlayırlar. ecələr insanların evlərinə soxulur, onları xəstələndirirlər. rkək abaasıların qadınlarla evlənmələri hallarına da rast gəlinir ki, bu izdivacdan do ulan uşaqlar a ıldan kəm olurlar A BA (O), . 22, o . 1, .1, . 131-32).

eri gəlmişkən, saxa-yakutların "abaası" adlandırdıqları mifik varlıqları Altay türkləri "albıs", Azərbaycan türkləri isə "bizdən yey", "alvız" (Azərbaycan mifolo i mətnləri, 19 , s. 23-24, 1), "albastı, "al arvadı", "hal anası" və s. adlandrmışlar (M , 33).

axa-yakutlar inanrdılar ki, göyün işıqlı, sarımtıl hissəsində, yumaq-yumaq buludların ətrfında abaasıların işıqlı kürən rəngli atları yaşayırlar. Onlar yerə enib yerdəki atlarla cütləşdikdə dünyaya "çiççik" adlanan eybəcər dayçalar gəlir. Əgər bu dayça erkək olursa onun sahibi, dişi olursa sahibəsi ölür A BA (O) . 22, o . 1, .1, . 39-40).

axalar (yakutlar), bir qayda olaraq, ruhların adlarını çəkməkdən çəkinir və adı çəkilən ruhun gəlib ona ziyan verə biləcəyindən ehtiyat edirdilər. Bu üzdən də adları qeydə alnmış ruhların mövcud adları onlarn birbaşa adları deyil, xarakterlərinin müəyyən bir keyfiyyətini əks etdirən dolayı adlardır. Məsələn "Uluu Toyon" qəzəbli və böyük a a, "Kəkə uöraan toyon" cingiltili səslə danışan a a, " ara uorun toyon" qara atı olan a a anlamına gəlir. Bu adlar bəzən sözügedən ruhlarn göyün hansı hissəsində yaşadı ın bildirir: Odun xalaan kıısa Odun göylərinin qızı, Kıiray xalaan abaasıta uzaq göyün şər ruhu (abaasısı). Bir sıra hallarda isə dolayı adlar onların atları ilə ba lı olur: ara ılqılaax Qara atı olan, Kuqas Manqas ılqılaax a üzlü, kürən atı olan və s. (e o , 1 , c. 120A BA (O) . 22, o . 1, .1, . 39-40A x O . 4, o . 1, . , . 32). Vaxtilə V. . eroşevskinin informatoru olmuş Tsenət adlı şaman yuxarı dünyanın abaasıları sırasında göyün altıncı qatında yaşayan enkir manqas sılqılaax (a a aq atları olan) adlı ruhu da yad etmişdir A x O , . 4, o . 1, . , . 32).

. A. Alekseyev haqlı olaraq yazır ki, uxarı dünya abaasılarının e itetləri şərti olsa da, bu e itetlər sübut edir ki, onların ən azı bir qismi yakut tanrıçaları anteonuna daxildir və mifik soy və boy əcdadlarının həmin soy və boyların himayədarı kimi çıxış edən ruhlarından başqa bir şey deyil. Özlərinin başlan ıcının Ulu Toyondan gəldiyinə inanan yakutlar (saxalar), eyni zamanda dualarını özlərinin üç mifik babalarndan biri olan lləəyə, eləcə də Urünq Ayıı Toyona (A anaya) yönəldərdilər:

A e cee , 19 4, c. 29).

uxarı dünyanın abaasıları sırasına daxil olan, " osonnoox oro Tanqara uluustara" adlandırılan ruhların yakut xorin soylarının himayəçisi kimi çıxış etdiyi, bu soyların Uluu oronu öz əcdadları saydı ı da məlumdur (o o, 193 , c. 144 c o ec e e a , 19 0A e cee , 19 , c. 194-19 A e cee , 19 4, c. 29).

. Bolo yuxarı dünyann abaasıları sırasına otoy ayıını (qartal ayıını) da əlavə edir (o o, 193 , c. 144). Bu mifik varlıq adətən ayıılar srasında yad edilir və saxa yakutların inanclarına görə bəzi saxa soylarının və qartalların ulu babası hesab edilir. Bu sırada Kıis Tanqara aymaqa (nəsil tanrıçası olan qızlar) və allaan aqıl udaqattara (do mayan göy şaman qızları) kimi ayıılar da yad edilmkdədir A e cee , 19 , c. 113). axalar (yakutlar) inanmışlar ki, bu varlqlar göylərdə insanların yerdəki həyatlarına bənzər bir həyat yaşamaqdadırlar.

axalar (yakutlar) ayıılar sırasına bu dünyadan narahat köçən və bu üzdən də öz nəslinə məncub insanları narahat edən insanlarn ruhlarını “üör